

Turkish Journal of Shiite Studies

ISSN: 2687-1882 Cilt | Volume: 4 Sayı | Issue: 2 Aralık | December 2022

Halife Me'mûn'un Alioğullarına Yönelik Siyaseti

The Politics of Caliph al-Ma'mun Towards the Alids

Kadyr Saparov | <https://orcid.org/0000-0003-3871-698X> | saparov693@gmail.com

Doktora Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Konya/Türkiye
Phd Student, Necmettin Erbakan University, Social Sciences Institute, Department of Basic Islamic Science, Konya/Türkiye

Fatih Topaloğlu | <https://orcid.org/0000-0001-7871-7640> | fatihtopaloglu@pau.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı,
Denizli/Türkiye

Assist. Professor, Pamukkale University, Theology Faculty, Department of Kalam and History of Islamic Science,
Denizli/Türkiye

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi | Date Received: 26.11.2022

Kabul Tarihi | Date Accepted: 26.12.2022

Yayın Tarihi | Date Published: 31.12.2022

DOI: <https://doi.org/10.48203/siader.1210545>

Atıf/Citation: Kadyr Saparov- Fatih Topaloğlu, "Halife Me'mûn'un Alioğullarına Yönelik Siyaseti". *Turkish Journal of Shiite Studies* 4/2 (Aralık 2022): 316-338. doi: 10.48203/siader.1210545

Etik Beyan: Bu makale, 2022 yılında Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü'nde hazırlanan "Halife Me'mûn'un Şîa Politikası" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanır.

Copyright & License: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the **CC BY-NC 4.0** license.

İntihal: Bu makale, *Turnitin* yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by *Turnitin*. No plagiarism detected.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/siader> mailto: turkishshiiestudies@gmail.com

Abstract

This article deals with the policy of Caliph Al-Ma'mun, one of the Abbasid caliphs, against the Alids. It is seen that during the caliphate of Caliph Me'mûn, he followed a different policy from the previous caliphs towards the lineage of Ali and his followers, also called Alioğulları. In this context, in the introduction part of the article, the historical events and prominent sects and movements of the period are mentioned, as well as providing information about the life and personality of Al-Ma'mun. Then, the main subject of the article, the Alids and the Caliph Me'mûn's politics against them were emphasized. Due to its relevance and importance to the subject, the issue of the proclamation of Ali b. Musa Al-Ridha the leading name of the period among Alioğulları as heir apparent by the Caliph Al-Ma'mun has been discussed. Subsequently, the investigation of Khalku'l-Qur'an, which left its mark on the aforementioned period and is known as the mihna event in the Islamic world, is briefly mentioned within the framework of our subject. In the concluding part of the article, there is a general evaluation in the context of the Caliph's policy against the aforementioned structure.

Keywords: History of Islamic Sects, Sect, Alids, Caliph Al-Ma'mun, Ali b. Mûsa Al-Ridha, Mihna.

Öz

Bu makale Abbâsî halifelerinden Me'mûn'un Alioğullarına karşı yürüttüğü siyaseti konu edinmektedir. Halife Me'mûn'un hilafeti sırasında özellikle Alioğulları olarak da isimlendirilen Hz. Ali soyu ve taraftarlarına yönelik kendinden önceki halifelerden farklı bir politika izlediği görülmektedir. Bu bağlamda makalenin giriş kısmında tarihi veriler ışığında Me'mûn'un hayatı ve kişiliği hakkında bilgiler aktarılmakta, dönemin olayları, öne çıkan mezhepleri ve hareketlerine değinilmektedir. Daha sonra makalenin ana konusu olan Halife Me'mûn'un Alioğullarıyla ilişkileri ve onlara karşı tutumu üzerinde durulmaktadır. Konuyla ilişkisi ve önemine binaen Alioğulları içerisinde dönemin önde gelen ismi Ali b. Mûsa er-Rızâ'nın Halife Me'mûn tarafından veliaht ilan edilmesi meselesi üzerinde durulmaktadır. Söz konusu döneme damgasını vuran ve İslam aleminde mihne hadisesi olarak bilinen Halku'l-Kur'ân soruşturması da konumuz çerçevesinde ele alınmaktadır. Makalenin sonuç kısmında da Halifenin Alioğullarına yönelik siyaseti bağlamında genel bir değerlendirmeye yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Alioğulları, Halife Me'mûn, Ali b. Mûsa, Mihne.

Giriş

Abbâsî hanedanının önde gelen halifelerinden biri olan ve farklı kişiliğiyle tanınan Halife Me'mûn'un tam adı, Abdullah b. Hârûnürreşîd b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib olup doğum tarihi 170/786 yılı, doğduğu yer ise Yâsiriyye¹ gösterilmektedir.² Abdullah'ın soyu baba tarafından Araplara dayansa da

¹ Şihâbüddîn Ebû Abdullah Yâkût el-Hamevî b. Abdullah er-Rûmî el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Daru's-Sadr, 1995), 1/318.

² Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Basım y.y: Daru'l-Fikir, 1406/1986), 10/274; Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn es-Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefa*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Mısır: Matba'tu's-sâ'de, 1371/1952), 268.

annesinin Hârûnürreşîd'in cariyelerinden Meracil isminde Fars asıllı³ bir kadın olması, ileride görüleceği gibi saf Arap soyundan olan kardeşi Muhammed el-Emîn'e karşı giriştiği iktidar mücadelesinde⁴ devlet erkanındaki bazı Arapların kendisine karşı kardeşi el-Emîn'i desteklemelerine sebep olmuş görünmektedir.⁵

Kanaatimize göre Halife Me'mûn'un kişiliği⁶ ve ilim ve bilime olan teveccühü,⁷ kendisinin hanedan üyeleri ve toplumun genelinden farklı bir düşünceye sahip olmasında etkin olmuştur.⁸ Nitekim onun, İslâm toplumuna yeni yeni dahil olan farklı kültürlerden eski eserler ve düşüncelere⁹ merak salması ve yakinen takip etmesi dikkat çekicidir. Dahası onun bir halife olarak söz konusu ilmi çizgiyi takip etmesi ve tebaasını buna teşvik etmesi konumuz bakımından önemli bir husustur. Diğer yandan Me'mûn'un yirmi yılı aşkın iktidarı sürecinde¹⁰ farklı düşünce ve fikirlere alaka

³ Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı Me'mûn Dönemi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 23-24.

⁴ Geniş bilgi için bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rasûl ve'l-Müluk ve siletu Târîhu't-Taberî* (Beyrut: Daru't-Turas, 1387/1967), 8/269, 8/375, 8/390, 8/412, 8/418, 8/441; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülük ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir 'Ita Mustafa Abdülkadir 'Ita (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 10/5-7; Hasan Hüseyin Güneş, "Abdullah Me'mun ve Muhammed Emin'in Hilafet Mücadelesi", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları e-Dergisi* 2/2 (Kış 2015), 8-28.

⁵ "Abbâsîler Devri (Emin)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed. Kenan Seyithanoğlu, tsh. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Çağ Yayınları, ts.), 3/171.

⁶ Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (Kahire: Darü'l-Hadis, 1427/2006), 8/376.

⁷ Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, thk. Abdülmün'im Amir (Kahire: Daru İhyai'l-Kütübi'l-'Arabî, 1380/1960), 401; Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. eş-Şeyh Şuayb el-Arnâvut (Basım y.y: Müessesetü'r-Risale, 1405/1985), 10/273 vd; Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire* (Mısır: Darü'l-Kütüb, ts.), 2/225; Abdurrahmân b. Ebî Bekir Celalüddin es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, thk. Hamdi Demirtaş (Mektebetü Nizar Mustafa el-Bâz, 1425/2004), 231.

⁸ Burada ilim ve bilimi birlikte zikretme amacımız bu kavramları, Me'mûn'un zihin dünyasından hareketle dinî ilimlerle müspet ilimleri birlikte kapsayacak şekilde geniş bir manada anlamaktır. Zira kaynaklara bakıldığında genel olarak gelenekte ilme yüklenen mananın Kur'an ve Sünnet olduğu dikkat çekmektedir. Taberânî İbn Ömer'den şöyle dediğini aktarır: "İlim üç kısma ayrılır: İslâm'ı anlatan Kur'an, Hz. Muhammed (sav)'in Sünnet'i ve bir de bilmiyorum demek!" şeklindeki rivayetin metni için bk. Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, thk. Târîk b. İvazullah b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî (Kahire: Darü'l-Harameyn, ts.), 1/299; ayrıca bk. Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fazlihî ve mâ yenbağî fi rivâyetihî ve hamlihî*, thk. Ebi'l-Eşbal ez-Züheyrî (Suûdî: Daru İbnü'l-Cevzî, 1414/1994), 1/753.

⁹ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Dönem Abbasi Toplumunu*, çev. Lütfü Şimşek (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 83 vd.

¹⁰ Me'mûn, genel kabule göre yirmi yıl halifelik yapmıştır. Ancak bu hususta farklı rivayetler de mevcuttur. Bunlardan birine göre hilafet süresi ve vefatı hakkındaki rivayet şöyledir: "Me'mûn

göstermesi ve serbestlik tanınması, İslam toplumu içinde farklı fikirler, ideolojiler, mezhepler ve gruplaşmaların yaygınlaşmasına zemin hazırlamış görünmektedir. Nitekim Hâricîler, Şîa, Mürcie, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet gibi daha gelişim sürecinde olan mezhepler ve İslam dışı olarak nitelenen irili ufaklı gruplar bu dönemle bağlantılıdır. Ancak söz konusu mezheplerin tarih sahnesine çıkışı, isimlendirilmesi, talî alt grupları ve görüşleri gibi tartışmalı meseleler hakkında detaylı bilgi vermek bu makalenin sınırlarını aşacağından, burada doğrudan Me'mûn dönemindeki mezhebî hareketliliğe yer verilecektir.

1. Halife Me'mûn Döneminde Mezhep Hareketliliği

İtikadî İslâm mezheplerinin her birini kronolojik bir sıralama içinde vermek pek mümkün olmasa da Hâricîliğin diğerlerinden daha erken bir dönemde ortaya çıktığı görülmektedir.¹¹ Bununla birlikte zaman içinde fikir ve düşünceleri bakımından o da çeşitli fırkalara ayrılmıştır.¹² Halife Me'mûn döneminde Hâricîliğin İbâzîler kolunun aktif olarak varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Söz konusu fırkanın, coğrafi olarak daha çok Basra, Horasan, Yemen, Hadramevt, Umman ve Kuzey Afrika'da faaliyette olduğu aktarılmaktadır. İbâzîler faaliyetlerini genellikle gizli olarak yürütmüşlerdir. Bununla birlikte Basra ve Umman bölgelerinin İbâzîlerin önemli uğrak merkezleri olduğu Kuzey Afrika topraklarında Rüstemîler Devleti'ni kurdukları¹³ ve kendi içlerinde imamlarını seçtikleri, müstakil bir yönetimle varlıklarını ve inançlarını devam ettirdikleri bilinmektedir. Halife Me'mûn'un hilafet dönemi Umman bölgesinde Gassan b. Abdullah el-Yahmedi el-Ezdî'nin imametine (192-207/808-823) denk gelirken o sıralarda Rüstemîler Devleti'nin başında da Abdülvehhâb b. Rüstem (168-208/784-823-24) bulunmaktadır. Halife Me'mûn ile aralarında belirgin bir

---

Bezendun denilen yerde vefat etti. Sonra 218/833 senesi Receb ayına sekiz gün kala çarşamba günü Tarsus'ta defnedildi. Me'mûn'un hilafet süresi yirmi yıl, beş ay ve on üç gündü. Halife vefat ettiği zaman otuz dokuz yaşındaydı." bk. Dineverî, *el-Ahbârü't-tivâl*, thk. Abdülmün'im Amir, 401; diğer bir rivayette: "Me'mûn'un 218/833 senesi Receb ayına on bir gün kala vefat ettiği ve vefatına kadar kırk sekiz yıl üç ay ömür sürdüğü, halifelığının yirmi sene altı ay, on altı gün devam ettiği" bilgisi aktarılmaktadır. bk. Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed, *es-Sîretü'nnebeviyye ve ahbârü'l-hulefâ'* (Beyrut: Kitabü's-Sekâfiye, 1417/1997), 2/574-575; ayrıca Makdisî, Halife Me'mûn'un iktidar süresini yirmi yıl olarak aktarmış ve vefat ettiği sırada kırk sekiz yaşında olduğunu belirtmiştir. Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh* (Bûrsaid: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, ts.), 6/113.

¹¹ Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebi Bekir Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Basım y.y: Müessesetü'l-Halebî, ts.), 1/114 vd; Muhammed b. Ahmed b. Mustafa Ebû Zehra, *İslâm'da İtikadi, Siyasi ve Fikhi Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya (Ankara: Anka Yayıncılık, ts.), 65 vd.

¹² Hâricî fırkaları hakkında geniş bilgi için bk. Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm b. Ebi Bekir Ahmed Şehristânî, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 114 vd.

¹³ Ethem Ruhi Fıçlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Mezhepler Tarihi Kürsüsü, Doktora Tezi, 1972), 74 vd.

husumetin olmadığından bahsedilebilir. Zira bu konuda tarihi kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak Hâricîlerin bir başka alt kolu Acârîde'ye bağlı olan Hamziyye, Horasan ve civarında bozgunculuk yapımlarıyla bilinmektedir.¹⁴ 179/795-796 yıllarında zuhûr eden ve Me'mûn dönemindeki önemli ayaklanmalardan birisinin müsebbibi olan Hamziyye'nin, kurucusu Hamza b. Erdek'in¹⁵ 213/828 yılındaki ölümüne kadar iktidarı meşgul ettiği görülmektedir.¹⁶

Dönemin büyük bir kitleye sahip olan bir diğer gruplaşması -daha sonraları Şîa ismiyle maruf olacak- Alioğulları ve taraftarlarıdır.¹⁷ Şîa'nın da zaman içinde görüşleri ve fikirleri itibariyle Zeydiyye, İmâmîyye ve İsmâîliyye gibi fırkalara ayrıldığı ve bu fırkalardan da birçok alt grupların ortaya çıktığı görülmektedir. Bunların en öne çıkanı, Mağrip'te Zeydiyye mensupları tarafından kurulan ve Ehl-i Beyt taraftarları olarak müstakil bir devlet haline gelen İdrîsîler (1790-375/786-985)'dir.¹⁸ Dolayısıyla Me'mûn döneminde İdrîsîler Devleti'ne İdrîs b. İdrîs (808-823)¹⁹ ve ardından oğlu Muhammed b. İdrîs (823-835)²⁰ hükümdarlık etmiştir. Bu süreçte İdrîsîlerle Abbâsî yönetimi arasında ciddi bir sorun yaşandığı görülmemektedir. İdrîsîlerin söz konusu dönemde Abbâsî iktidarının dikkatinden uzak, kendi içlerinde sakin bir hayat sürdürdükleri söylenebilir. Ancak Alioğulları müntesiplerinin diğer bazı bölgelerde irili ufaklı isyan halinde olduğu da malumdur. Bu dönemde Alioğulları adına gerçekleştirilen isyanların genelinde “*Muhammed Âlinden razı olunmuş kişi*” sloganının kullanıldığı görülmektedir. Kûfe'de Muhammed b. İbrahim'in adına gerçekleştirilen ve İbn Tabâtabâ isyanı olarak bilinen 200/815 senesindeki ayaklanma,²¹ ardından

¹⁴ Farhad Daftary, “Sectarian and National Movements in Iran, Khurasan and Transoxania During Umayyad and Early Abbasid Times”, *The Institute of Ismaili Studies* (Erişim 24 Kasım 2022).

¹⁵ Farhad Daftary, “Emeviler Döneminde ve Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler”, çev. Mehmet Atalan, *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2016), 142.

¹⁶ Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye* (Beyrut: Darü'l-Afaki'l-Cedîde, 1977), 77 vd.

¹⁷ Şîa hakkında geniş bilgi için bk. Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç vd. (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005), 35-46.

¹⁸ Mehmet Azimli, “Ehl-i Beyt'in Kurduğu İlk Devlet; İdrîsîler”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2003), 1-14.

¹⁹ İdrîsîler'in ikinci hükümdarı İdrîs b. İdrîs'in hakimiyeti sürecinde Devlet'in en görkemli dönemini yaşadığı aktarılmaktadır. Nitekim onun uluslararası kültür ve alışveriş merkezi olan başkent Fas şehrini inşa ettirdiği rivayet edilmektedir. Geniş bilgi için bk. “Kuzey Afrika'da Kurulan Diğer Devletler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed. Kenan Seyithanoğlu, tsh. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Çağ Yayınları, ts.), 5/315.

²⁰ Söz konusu dönemde İdrîsîler devletinin artık kardeşler arasında paylaşılmaya ve iç kargaşalardan dolayı gerilemeye yüz tuttuğu görülmektedir. Geniş bilgi için bk. Azimli, “Ehl-i Beyt'in Kurduğu İlk Devlet; İdrîsîler”, 5-8.

²¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/528-535; Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zehab ve me'âdinü'l-cevher*, thk. Esad Dağır (Kum: Darü'l-Hicret, 1409/1988), 4/22-24; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 69 vd.

Yemen’de aynı sloganla Abdurrahman b. Ahmed b. Abdillan b. Muhammed b. Ömer b. Ali b. Ebî Tâlib’in liderliğinde 207/822 yılında zuhûr eden isyan²² buna örnek verilebilir. Ayrıca Ca’fer es-Sâdık’ın küçük oğlu Muhammed ed-Dibac adına 200/815 senesinde Mekke’de gerçekleştirilen ayaklanma²³ ile devlete başkaldırı halinde olmasalar da Ca’fer es-Sadık’ın vefat eden büyük oğlu İsmâil (138/755-56)’in imamlığını benimseyen, Batınî anlayışa sahip ve bu dönemde *Devru’s-setr* (gizlilik devri) halinde oldukları bilinen topluluklardan da bahsedilebilir.²⁴ Nitekim o dönemden Fâtımî-İsmâilî (909-1171)²⁵ Devleti’ni kurmalarına kadar yaklaşık bir buçuk asra yakın geçen zaman diliminde farklı bölünmelerle birlikte varlıklarını ve düşüncelerini gizli olarak sürdürdükleri bilinmektedir.²⁶ Bununla birlikte genel olarak bakıldığında Halife Me’mûn dönemine kadar kendilerine yönelik politikadan muzdarip olan ve bu sebeple İslam coğrafyasının birçok bölgesinde isyan halinde olan Alioğulları ve taraftarlarının, Me’mûn’un onlara karşı uygulana gelen siyaseti değiştirmesiyle bir nebze rahata kavuşmuş olduğu görülecektir.

Dönemde varlığını devam ettiren bir diğer mezhep ise Mürcie’dir. Mürcie, İslâm tarihinin ilk dönemlerinde zuhûr eden siyasî ve fikrî farklılıklar karşısında ılımlı tutumuyla bilinen bir topluluktur.²⁷ Görüşleri bakımından Ehl-i Sünnet’e yakınlık gösteren mezhep müntesiplerinin, ilimle uğraşan ve genellikle Arap olmayan kesimlerden oluştuğu rivayet edilir. Mürcîilerin Abbâsîlerin hakimiyetinin ilk yıllarında iktidarla sorun yaşamadıkları, farklı bölgelerde kadılık gibi resmi görevlere atandıkları aktarılmaktadır.²⁸ Halife Me’mûn dönemi, Mürcie açısından mezhebin fikrî olarak kırılma dönemi olmuştur.²⁹ Zira *Halku’l-Kur’ân* meselesine yaklaşımları

²² Ebü’l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed İbnü’l-Esîr, *İslâm Tarihi İbnü’l-Esîr el-Kâmil fi’t-târih Tercümesi*, çev. Abdullah Köşe vd (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 6/329.

²³ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 8/537; Ebü’l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, thk. Ömer Abdusselam Tedmiri (BeyrutLübnan: Darü’l-Kütübi’l-‘Arabî 1417/1997), 5/472; “Abbâsîler Devri (Emin)”, 3/188 vd.

²⁴ Bağdâdî, *el-Fark beyne’l-fırak*, 268; Ebü Muhammed el-Hasen b. Mûsâ b. el-Hasen b. Muhammed en-Nevbahî, *Kitabu Fıraku’s-Şîa*, nşr. Abdülmünîm el-Hafîni (Basım y.y: Daru’r-Reşâd, 1412/1992), 77.

²⁵ Eymen Fuad Seyyid, “Fâtımîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/237-249.

²⁶ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepler Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 168 vd; Muzaffer Tan, *İsmailiye’nin Teşekkül Süreci* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 156 vd.

²⁷ Mürcie mezhebinin alt fırkalarından Cehmiyye, Tûmeniyye Sevbâniyye, Gaylâniyye, Gassâniyye, Yûnusiyye, Kerrâmiyye, Neccâriyye, Şimriyye ve Merîsiyye olarak aktarılmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Eş’arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç vd. Ömer Aydın, 137-153; Şehristânî, *Milel ve Nihal*, çev. Mustafa Öz, 135-140.

²⁸ Sönmez Kutlu, “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2002/1 (2002), 168-210.

²⁹ Eş’arî’nin yaklaşımına göre Mürcie söz konusu olay karşısında üç fırkaya ayrılmıştır. Birincisi Kur’ân’ın yaratılmış olduğunu savunurken, ikinci fırka yaratılmadığı fikrini kabul etmektedir. Bir diğer fırkası ise Kur’ân hakkında yaratılmış veya yaratılmamış demekten sakınan (vakıf) ve bu konuda yorum yapmamayı tercih eden bir gruptur. Buna göre üçüncü grup onu “Allah’ın Kelâmı”

onların söz konusu dönemde iktidar ile ilişkilerinde belirleyici unsur olarak kendini göstermiştir. Mezhebin bazı müntesiplerinin bu süreçte Mu'tezile gibi akılcı bir tutum sergiledikleri görülmüştür.³⁰ Diğer yandan Mürcie'nin eşitlik, kardeşlik, barış, adalet gibi unsurları öne çıkararak yayıldığı Horasan ve Maverâünehir bölge halklarının üzerinde büyük etkisinin olduğu bilinmektedir.³¹ Bu noktadan hareketle Halife Me'mûn'un iktidara geçmesinde ve yönetim merkezinin Merv'e intikal etmesinde etkili olan mevâlî kesiminin fikir ve düşünce altyapısının oluşmasında Mürcie'nin etkisinin olabileceği kanaatindeyiz. Zira Mürcie, söz konusu yaklaşımlarıyla İslâm toplumunun özellikle mevâlî kesiminde ilgi görmüştür. Bunda mezhebin çoğulcu, hazarî/medenî toplumun temsilcileri olmaları yanında bütün Müslümanların eşit olduğu fikrini geliştirmelerinin³² de etkili olduğunu söyleyebiliriz. Netice olarak Mürcie, söz konusu dönemde iktidar karşısında husumete dayalı herhangi bir sıkıntı yaşamadığı gibi bazı müntesiplerinin devletin resmî görevlerini üstlenmiş olduğu da görülmektedir.

Me'mûn döneminde revaçta olan ve akılcı yaklaşımları dolayısıyla ilmi konularda söz sahibi mezhep Mu'tezile'dir. Söz konusu dönem itibariyle daha gelişimini ve sistematik düşünce hüviyetini kazanmamış olmakla birlikte mezhebin kendi içinde farklı fırkalara bölündüğü ve farklı coğrafyalara yayıldığı görülür.³³ Burada değinilmesini önemli bulduğumuz bir husus ise Mu'tezile'nin görüşleri itibariyle Bağdat ve Basra ekolü olmak üzere ikiye ayrılmasıdır. Nitekim bu iki ekol arasındaki en önemli fark, *Usûl-i hamse* konusunda aynı düşünmelerine karşın *İmâmet* meselesinde ayrışmalarıdır.³⁴ Mezhebin Basra ekolü, efdalin imâmeti meselesinde Hz. Muhammed (sav)'den sonra başlayan hilafet sıralamasını savunmuş ve *efdaliyeti* bu sıralamaya göre temellendirmiştir. Bağdat ekolü ise Hz. Muhammed (sav)'den sonra efdaliyet konusunda Hz. Ali (ra)'nin en faziletli kişi olduğu fikrini savunmakla birlikte daha az faziletli olanın (mefdûlün) imâmetini de meşru kabul etmiştir. Bu açıdan bakıldığında Mu'tezile'nin Basra ekolü Abbâsîlere ve Müslümanların geneline yakın görülürken Bağdat ekolü Alioğullarına karşı teveccühü ile dikkat çekmektedir.³⁵ Nitekim Halife Me'mûn'un *efdaliyet* prensibini devletin resmi politikası yaptığı

---

olarak nitelemekten başka yorum yapmamıştır. bk. el-Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005), 152.

³⁰ Kutlu, "Mürcie Mezhebi; Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 177-185-186.

³¹ Kutlu, "Mürcie Mezhebi; Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 209.

³² Kutlu, "Mürcie Mezhebi; Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 209.

³³ Mu'tezile hakkında geniş bilgi için bk. Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç vd. Ömer Aydın, 14-228; Şehristânî, *Milel ve Nihal*, çev. Mustafa Öz, 60 vd.

³⁴ Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Murat Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2013), 1-232.

³⁵ Osman Aydın, "Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Marife Dergisi* 3/3 (Kış 2003), 47-48.

düşünüldüğünde Bağdat Mu'tezilesi'nin bunda etkilerinin olabileceği ihtimal dahilindedir. Mu'tezile'nin fikirlerinin, devletin resmi görüşü haline gelmesiyle birlikte toplum içinde farklı heretik ve gnostik ideolojilere karşı İslâm'ı savunma görevi ifa ettiği görülmektedir. Diğer yandan İslâm'ı temsil eden çoğunluğun veya rivayet ehlinin süregelen savunma metotlarının yetersiz kalmaya başladığından da söz edilebilir.³⁶ Bunun sonucunda Hârûnürreşîd döneminden itibaren peyderpey rivayet ehlinin yerini aklî istidlâli ön planda tutan ve cedel konusunda mahir Mu'tezile müntesibi simaların doldurmaya başladığı görülmektedir.³⁷ Bir başka deyişle dönem itibariyle Mu'tezile'nin, Halife Me'mûn'un İslâm'ı savunma misyonuna benzer bir görevi fikrî olarak üstlenmiş³⁸ bir mezhep olduğunu söyleyebiliriz.

Zikredilmesi gereken bir başka kesim ise tarihi seyir içerisinde Selef ve Halef olarak iki kısımda ele alınan, daha sonraları Ehl-i Sünnet ismiyle³⁹ İslâm toplumunun ana bünyesini oluşturacak olan topluluktur. Ehl-i Sünnet, kökleri ilk asra dayanan, dört asırlık zaman diliminde gelişen, her dönemde mevcut sisteme uyum sağlayan, farklılaşma ihtiyacı hissetmeyen geniş bir kesimin takip ettiği ve ümmetin bütünlüğünü ifade⁴⁰ eden bir oluşumdur. Halife Me'mûn döneminde Selef ismiyle öne çıkan bu topluluk içinde Kur'ân ve Sünnet'e yaklaşım metotlarından hareketle Ashâbü'l-Hadîs ve Ashâbü'r-Re'y olmak üzere iki ekolden söz etmek mümkündür. Söz konusu bu dönem, Ashâbü'l-Hadîs veya hadis uleması bakımından aktif geçmiştir denilebilir. Zira İmam Mâlik (öl. 179/795), İmam Şâfiî (öl. 204/820), Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm (öl. 224/838), el-Kinânî (öl. 240/854), Buhârî (öl. 256/870), Müslim (öl. 261/875) ve Ebû Dâvûd (öl. 275/889) gibi pek çok ünlü

³⁶ Halife Hârûnürreşîd döneminde dinî alanda cedel konusu Halife tarafından yasaklanmıştır ve cedel ehli Mu'tezile müntesiplerinin çoğu hapse atılmıştır. Ancak dönemde Hârûnürreşîd ile Sind kralı arasında geçen bir diyalogda Sind kralı, Halife'den inancını temellendirmesini istemesi üzerine Hârûnürreşîd, dönemin kadılarından birisini bu işle görevlendirmiştir. Fukaha ehlinden olan bu zatın Sind kralına tatmin edici argümanlarla cevap vermekte yetersiz kalması üzerine Hârûnürreşîd Mu'tezile ehlinden birini Kral Sind'e yollamıştır. Olayın devamı ve metni için bk. Ahmed b. Yaya el-Murtazâ el-Mehdî-Lidînillâh, *el-Münye ve'l-emel fi şerhi'l-Milel ve'n-nihal*, thk. Tuman Arnold (Hind: Dairetü'l-Me'arifi'n-Nizâmiyye, 1316/1899), 31 vd. 34-35.

³⁷ Mahmut Ay, *Mu'tezile ve Siyaset İlişkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 200-208.

³⁸ Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967), 34-49.

³⁹ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 375; Halil İbrahim Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi* (Ankara: DİB Yayınları, 2016), 228 vd.

⁴⁰ Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013), 65.

muhaddis bu dönemde yetmiş⁴¹ ve hadis rivayetlerinin oldukça revaçta olmasıyla⁴² hadis ilmi açısından da oldukça önemli ve verimli çalışmalar bu sırada yapılmıştır.⁴³

Bununla birlikte Halife Me'mûn'un başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere dönemindeki bazı hadis ehline karşı olumsuz tavır sergilediği malumdur. Öncelikle Halife'nin bu tutumunun mihne soruşturması sırasında sertleştiğini söylemek mümkündür. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki Halife Me'mûn'un zihin dünyasından hareket⁴⁴ edildiği takdirde onun tavrını ve neyi amaçladığını daha doğru bir şekilde anlamak mümkün olabilecektir. Kanaatimizce Halife mihnede herhangi bir şahsı veya kesimi değil, bilakis kendince donuk fikirler ve taklitçi bir zihniyet ekseninde toplanmayı hedef almış ve bu zihniyetin ıslahını amaçlamıştır. Nitekim bu hedefi gerçekleştirmeye yönelik çalışmalar ilk başlarda ilim meclisleri olarak karşımıza çıkarken, daha sonraları mihne uygulamasına başvurularak bir nevi dayatmaya dönüşmüştür.

Diğer yandan Ehl-i Re'y'in ilk mümessillerinden sayılan Ebû Hanîfe ve yolunu takip edenlerin bu dönemde faaliyette olduğu görülmektedir. Her ikisi de Selef'ten

⁴¹ Buna istinaden hadis külliyyatın temel kaynakları olan Kütüb-i Sitte'yi teşkil eden eserlerin söz konusu dönemde ele alınmaya başladığından söz edebiliriz. Bilgi için bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/155; Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*, thk. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî (Beyrut: Darü'l-Mektebeti'l-'İlmiyye, 1404/1984), 3/235 vd; Hayreddin Karaman, *Hadise Dair İlimler ve Hadis Usulü* (İstanbul: Feyiz Yayınları, 1967), 18; Talat Sakallı, "Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri I", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989), 264 vd; Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 78 vd.

⁴² Bk. Sakallı, "Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri I", 265.

⁴³ Halife Me'mûn'un diğer ilimlere gösterdiği teveccüh, hadis ilminde de yakinen hissedilmektedir. Nitekim onun ilim meclislerinde konuyu bizzat takip ettiğini, hadislerin tahsil ve tedrisini teşvik ettiğini ve bu konuda hadis ulemasını desteklemiş olduğunu görmek mümkündür. Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. el-Cevzî, *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, nşr. Muhammed Emin el-Hancı (Mısır: Mektebetü'l-Hancı, 1349/1931), 258; Rivayetlere göre Halife Me'mûn hadis ilmiyle uğraşanları yakinen takip etmiştir. Nitekim bir mecliste kendisine bir muhaddisin "Ey Mü'minlerin Emiri! Şu falanca hadisi aktaran zat zayıftır" demesi üzerine aralarında diyalog gerçekleşir ve adamın hadis ilmine dair bilgisinin zayıf olduğu ortaya çıkınca Halife'nin ona kızdığı nakledilir. bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/377; Ayrıca konu hakkında bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehbî, *Tezkiretü'l-Huffaz* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 748/1348), 1/393.

⁴⁴ Me'mûn'un: "Delilin galip gelmesi, şiddetin ve zorbalığın üstün olmasından daha evladır. Zorla galip gelmek sonu gelen bir eylemdir ancak herhangi bir şey fikrî düşüncenin gücünü yok edemez. Kişilerin fikrî düşüncelerinden daha lezzet veren başka hiçbir şey yoktur" şeklindeki sözleri, onun zihin dünyasındaki temel düşünceyi ortaya koyması açısından önemlidir. Rivayetin metni için bk. Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşar 'İvad Ma'rûf (Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001), 11/434. Ayrıca Özaşar'ın bu konudaki tespiti kayda değerdir. Nitekim: "Selefleri gibi Halife Me'mûn da mihne soruşturmasına başvurmuştur. Ancak tek bir farkla onlardan ayrılmıştır. Zira Me'mûn'un söz konusu girişimi selef halifelerin aksine yönetim veyahut iktidar merkezli değil fikir merkezli olmuştur". bk. Mehmet Emin Özaşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka planı* (Ankara: Otto Yayınları, 199), 39.

sayılmakla birlikte Ehl-i Re'y'i Ehl-i Hadîs'ten ayıran temel özellik dinî meselelerde aklî istidlale fazlaca başvurmaları ve kelâm ilmiyle de meşgul olmalarıdır denilebilir. Ancak söz konusu dönemde Ashabü'r-Re'y'in de *Halku'l-Kur'ân* soruşturmasında iki farklı gruba ayrıldığı görülmektedir.⁴⁵ Nitekim bu kesimden bazıları devletin farklı mecralarında görevler üstlenmişler⁴⁶ ve mihne olayında bir kısmı *Halku'l-Kur'ân* görüşünü benimseyip savunurken diğer bir kısmı ise bu görüşü benimsememişlerdir. Bunun sonucunda söz konusu görüşü tasvip etmeyenlerin bazıları görevlerinden olmuş veya kısıtlanmışken, bazıları soruşturmaya tabi tutulmuştur.⁴⁷ Burada dikkat çeken nokta ise Selef zümreye dahil olan re'y ehlinde dinî meselelerde hadis ehline yakınlık gösterenlerin sorguya tabi tutulduğu görülürken, aklî istidlali önde tutanlar için böyle bir durumun söz konusu olmadığıdır.

2. Halife Me'mûn'un Alioğullarıyla İlişkileri

Halife Me'mûn dönemine kadar Abbâsîler tarafından Alioğullarına yönelik baskıcı bir siyaset takip edilmiştir. Alioğullarının rahatsız oldukları bu siyasete karşı genellikle iki tavır sergilediği görülmektedir.⁴⁸ Bunlardan biri, yaşadığı dönemde siyasetten olabildiğince uzak duran ve ilim-irfanla uğraşanlar; diğeri ise uygulanan politikayla kısıtlanan haklarını geri isteyen ve bunun için gerekirse güç kullanmaya hazır olanlardır. Ancak burada belirtmek gerekir ki bu iki gruptaki Ehl-i Beyt müntesipleri de halk arasında hatırı sayılır ve azımsanmayacak şekilde taraftara sahip kişiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kesim her dönemde iktidar sahipleri tarafından yönetime karşı potansiyel bir güç olarak algılanmış ve gelmiştir. Kanaatimizce bu durum zaman içerisinde kendi kendini besleyen döngüsel bir problem haline dönüşmüştür.⁴⁹

⁴⁵ Geniş bilgi için bk. Mehmet Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (Haziran 2010), 113.

⁴⁶ İlgili isimler ve görevleri için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşar 'Ivad Ma'rûf, 7/216, 8/275, 11/541, 12/479 vd; Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih* (Beirut: 'Alemü'l-Kütüb, 1405/1985), 135, 148 vd; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, thk. Dasiretü'l-Ma'rûf en-Nizâmiyye (Beirut: Müessesetü'l-Âlemî, 1390/1971), 1/43, 3/405 vd; Ebû Bekir Muhammed b. Halef b. Hayyân Vekî' ed-Dabbî, *Ahbâru'l-kudât*, thk. Abdülaziz Mustafa el-Merâğî (Beirut: 'Alemü'l-Kütüb, 1366/1947), 3/191, 3/282, 3/290.

⁴⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (Ürdün: Beytü'l-Efkari'd-Düveliye, ts.), 123; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/643; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşar 'Ivad Ma'rûf, 7/565; Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, thk. Abdülaziz Mustafa el-Merâğî, 3/272; ayrıca bk. Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", 121 vd.

⁴⁸ Muharrem Akoğlu, "Tarihsel Arka Plan Bağlamında Me'mûn Dönemi Abbâsî Yönetiminin Ali Oğulları Politikaları", *ERÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Ocak 2011), 57.

⁴⁹ Aslında problemin temelinde toplumda hâkim olan genel siyasi teorinin yattığı düşünülmelidir. Nitekim İslam aleminde isyanlar Sünnî hilafet anlayışı olan "Başkaldırarak ve galip gelerek, kılıç zoru ile hilafetini ilan eden kişinin meşruiyeti" teorisi üzerinden daha kolaylıkla anlaşılabilir. Buna iktidar uğruna herhangi bir yapının ayaklanması da dahil edilebilir. Bu durum mevcut iktidarın

Söz konusu problem Me'mûn'un uyguladığı siyasetle bir nebze çözülmüş görülmektedir.⁵⁰ Nitekim Halife Me'mûn'un hayatı boyunca Ehl-i Beyt'e hürmet gösterdiğini ve onlara temel haklarını geri iade etmeye çalıştığını söylersek hakikatten uzaklaşmış sayılmayız. Zira tarihi kaynaklarda onun söz konusu kesime karşı tutum ve davranışları bu düşünceyi haklı çıkarır niteliktedir.⁵¹

Bunun en bariz örneği ise Ali b. Mûsa er-Rızâ'nın Halife Me'mûn tarafından veliaht tayin edilmesidir.⁵² Burada Ali b. Mûsa'nın doğumu, kişiliği gibi bilgilere⁵³ ve söz konusu olayın detayları gibi hususlara çok fazla girmemekle birlikte konumuz açısından önemine binaen Ali b. Musa er-Rızâ'nın veliahtlığı meselesini değerlendirmek istiyoruz.

Halife'nin, Ali b. Mûsa'yı veliaht tayin ederek Alioğullarını bir bakıma iktidara ortak yapmasına hanedanın rıza göstermeyeceğini fark edemediği veya bunu önceden düşünemeyerek Ali er-Rızâ'yı veliaht atadığı akla gelebilir. Ancak bu bakış açısı, Halife'nin bütün engellere rağmen veliahtlık kararının arkasında durmasında hangi gerekçelerinin olduğunu anlamamızı güçleştirecektir. Ayrıca Ali b. Mûsa'nın

---

meşrutiyetini sürdürmesinde ciddi zorlukları beraberinde getirecektir. bk. Bayram Çınar, *Din Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi* (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 56-57.

⁵⁰ Akoğlu, "Tarihsel Arka Plan Bağlamında Me'mûn Dönemi Abbasî Yönetiminin Ali Oğulları Politikaları", 56.

⁵¹ Bk. "Abbâsîler Devri (Emin)", 3/197; Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Daru Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 42; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 111-114; Mithat Eser, *Abbasilerin İlk Döneminde Seyyidler ve Şerifler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014), 116; Ayrıca bu konuda Taberî'de aktarılan şu rivayet dikkat çekicidir: Halife Me'mûn vefatından önce kardeşi Mutasım'a vasiyetinde, "Onlar Müminlerin Emiri Ali b. Ebî Tâlib'in oğullarıdır, senin amcaoğullarıdır. Onlara iyilikler yap, dostça davran, onlardan kötülük yapanların hatalarını geç. İyilikte bulunanları mükafatlandır. Onların hediye ve ihsanlarını her zaman düzenli olarak ellerine kavuştur. Zira onların hakları farklı yönlerden senin üzerine yapman gereken bir borçtur" şeklindeki sözleri Halife'nin son nefesine kadar Ehl-i Beyt'e olan sevgisinin sabit olduğu hakkında ipucu vermektedir. bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/649 vd.

⁵² Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/554; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/484; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Yakûbî, *Târîhu'l-Yakûbî*, thk. Abdülemir Muhenna (Beyrut: Şirketü'l-Ulema li'l-Matbuât, 1431/2010), 2/402; Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Halife, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömeri (Beyrut: Darü'l-Kalem, Müessesetü'r-Risalet, 1397/1977), 470; Şeyh Sadûk Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Bâbaveyh el-Kummî, *Uyûnü ahhârî'r-Rızâ* (Kum: İntişârâtü's-Şerîf er-Rızâ, 1378/1958), 2/151.

⁵³ Geniş bilgi için bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/133; Ebû Muhammed el-Bâkır Muhsin b. Abdilkerîm b. Alî el-Emîn, *A'yânü's-Şî'a* (Beyrut: Daru't-Tarufe li'l-Matbuat, 1403/1983), 12 vd; Ethem Ruhi Fiğlalı, *İmâmîyye Şîası* (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2008), 174; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 213-214; Ahmet Saim Kılavuz, "Ali er-Rızâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/436 vd.

veliaht atandıktan sonra ani vefatı⁵⁴ da bu konuda geçmişten günümüze birçok şüphe ve tartışmayı beraberinde getirmiştir.

Ali er-Rızâ'nın veliahtlığı meselesinde iki farklı değerlendirmenin yapıldığı görülmektedir. Bunların ilki Halife Me'mûn'un Alioğullarına olan meyli sebebiyle taraflı hareket etmiş edebileceği düşüncesi; ikincisi ise Halife'nin veliahtlık kararının arka planında farklı siyasi amaçlarının olduğu yönündeki fikirlerdir. Hülâsa Halife Me'mûn'un Alioğulları veya Şîa mezhebi yanlısı olabileceğini düşünen çoğunluk Ehl-i Sünnet ulemasından olmasına⁵⁵ karşın, bunu kabul etmeyen ve Halife'nin bu tutumunu ciddi bulmamış olan Şîi ulemanın da olduğu⁵⁶ dikkat çekmektedir. Bu açıdan bakıldığında iki kesimin de Halife'nin söz konusu girişimlerini, kendilerine uygun görmediklerinden reddetmiş olabilecekleri fikri akla gelmektedir.

Tarihî verilere bakıldığında Halife'nin Şîa yanlısı olabileceği fikrinden hareket eden grubun, genellikle Müslümanların daha sonra Ehl-i Sünnet'i meydana getirecek ana kitleden oluştuğu, ayrıca hanedandan birçok kimsenin de bu grup içerisinde yer aldığı görülmektedir. Nitekim Me'mûn'un Alioğullarına karşı söz konusu tutumundan dolayı bu kesim tarafından geleneksel hilafet politikasından sapan bir halife olarak kabul edildiği⁵⁷ ve halifelikten azledilmesine kadar varan girişimlerin yapıldığı bir gerçektir.⁵⁸ Bu tepkinin temel sebepleri Halife Me'mûn'un kişiliği, alışılmışın dışında bir siyaset takip etmesi⁵⁹ ve aldığı kararların çoğunlukla geleneksel yönetim anlayışının hilafına olmasıdır.

⁵⁴ Ali b. Mûsa'nın vefatıyla ilgili farklı rivayetler için bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/568; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 295; Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-İsfahânî, *Mekâtülü't-Tâlibiyyîn*, thk. Seyyid Ahmed Sakar (Beirut: Darü'l-Mârifet, ts.), 456 vd; Şeyh Sadûk, *Uyûnü ahabârî'r-Rızâ*, 275 vd.

⁵⁵ Söz konusu görüş hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Ali Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet Musa Kâzım İle Ali Rızâ Dönemi Şiiliği ve Abbasiler* (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010), 282-286.

⁵⁶ Detaylı bilgi için bk. Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet Musa Kâzım İle Ali Rızâ Dönemi Şiiliği ve Abbasiler*, 278-282.

⁵⁷ Detaylı bilgi için bk. Nagihan Doğan, "Erken Abbâsi Hilafetinde Bir Veliahtlık Krizi: Şîi İmam Ali er-Rızâ'nın Veliaht Tayin Edilişi ve Bağdat Muhalefeti", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Belleten* 78/283 (Aralık 2014), 855.

⁵⁸ Rivayette aktarıldığına göre Muhammed b. Ebî Hâlid komutasında bir grup, Hasan b. Sehl'i mağlup edip onu şehirden sürmüştür. Ardından Ebû Hâlid, Halife Me'mûn'un amcası Muhammed b. Salih b. Mansûr'a gelerek Mecûsîlerin yönetimini istemediklerini, dolayısıyla Ali er-Rızâ'ya biat etmeyeceklerini ve kendisini halife ilan ederek biat etmek istediklerini söylemişlerdir. Ancak Muhammed b. Salih b. Mansûr b. Mehdî bu teklifi geri çevirmiştir. Ret cevabı alınca grup Halife'nin diğer amcası İbrahim b. Mehdî'ye giderek ona biat etmişlerdir. Ardından Me'mûn'u da halifelikten hal' etmişlerdir. Geniş bilgi için bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/549 vd; ayrıca konu üzerinde gerçekleşen bir diğer olay Basra valisi İsmail b. Ca'fer b. Süleyman'ın muhalefettir. Vali, Ali b. Mûsâ'ya biat etmeyi reddetmiş Halife Me'mûn'u da halifelikten azlettiğini ilan etmiştir. bk. Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 293, 294.

⁵⁹ Dineverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, thk. Abdülmün'im Amir, 401; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. eş-Şeyh Şuayb el-Arnâvut, 10/273 vd; Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, 2/225 vd; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefa*, thk. Hamdi Demirtaş, 225; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 1820 vd.

Diğer yandan Halife'nin Ali b. Mûsa'yı veliaht atama kararını ciddi bulmayan kesime göre ise Me'mûn, onu halkın nazarında itibarsızlaştırmak⁶⁰ veyahut muhtemelen kendine yakınlaştırarak kontrol altında tutmak istemiştir. Bu fikrin temelinde yatan muhtemel sebepleri yine dönemin atmosferine bakarak anlayabilmek mümkündür. Zira söz konusu döneme kadar iktidarların Ehl-i Beyt müntesiplerine karşı yaklaşımı malumdur. Dolayısıyla Halife Me'mûn'un veliahtlık kararıyla mevcut anlayışı değiştirmesi, Ali b. Mûsa⁶¹ ve taraftarları açısından da ihtiyatla yaklaşılacak bir durumdur. Buna rağmen Halife'nin bu yöndeki kararında ısrarlı⁶² ve ciddi olduğu görülmektedir.⁶³ Halife Me'mûn'un bu girişimlerinin iddia edildiği gibi bir stratejiden ibaret olduğu kabul edilse bile bunun, söz konusu dönemde Ehl-i Beyt adını kullanarak muhalefet eden ve isyan hareketlerini tetikleyenlerin faaliyetlerini etkisizleştirdiği göz ardı edilmemelidir.⁶⁴

Diğer yandan Ali b. Mûsa'nın ani vefatı bu mevzudaki şüpheleri ve tartışmaları daha da güçlendirmiş görünmektedir. Konu çerçevesinde öne sürülen iddialardan biri Halife Me'mûn'un, Ali b. Mûsâ'nın müdahalelerine, nasihat ve tavsiyelerine tahammül edemediği yönündedir.⁶⁵ Bir diğeri ise Ali b. Mûsa'nın ilim meclislerindeki başarısı ve karizmasından Halife'nin rahatsızlığıdır.⁶⁶ Ali b. Mûsa'nın Halife Me'mûn'un hilafına fetva vermesi sebebiyle aralarının bozulduğu da iddia

⁶⁰ Şeyh Sadûk, 'Uyûnü ahbâri'r-Rızâ, 2/152.

⁶¹ Şeyh Sadûk, 'Uyûnü ahbâri'r-Rızâ, 2/152-155.

⁶² Şeyh Abbas Kummî, *Muntehâü'l-âmâl fi tevârîhi'n-nebiyyi ve'l-âl* (Beirut: Darü'l-Mustafa el-Âlemiyye, 1432/2011), 2/372;

⁶³ Mehmet Ali Büyükkara, *İmamet Mücadelesi ve Haşimoğulları* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999), 47; Ayrıca konu bağlamında Halifenin kendisinin "Siz Ebû Hasan'a biat alınması konusunda Me'mûn'un kararını eleştiriyormuşsunuz. Ancak Me'mûn er-Rızâ'yı basiretli bir karar sonucunda veliaht atamıştır. Me'mûn biliyor ki dünyada er-Rızâ'dan başka fazileti daha belirgin, iffeti daha malum, günahlardan daha çok kaçınan ve yeryüzünde en zâhidane, nefsinin terbiye etmiş, insanların en çok rıza gösterdiği ve Cenâb-ı Allah'a gönlüyle halis bir şekilde bağlı kimse yoktur. Onun veliahtlığına biat, Allah azze ve celle'nin rızasına erişmektir. Gayret ettiğim bu mevzuda Allah rızası söz konusu olduğu için insanların eleştiri ve kınamalarını dikkate almadım. Hayatım üzerine yemin olsun ki er-Rızâ'yı veliahtlıktan amacım şahsı menfaatim veya muhabbetim olsaydı, emin olun, Abbas ve diğer evlatlarım ondan daha yakın, evla ve sevimidir. Fakat benim isteğim Allah'ın işinin, rızasının önüne geçmemiştir." şeklindeki ifadeleri önemli yere sahiptir. Metin için bk. Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet Musa Kâzım İle Ali Rızâ Dönemi Şiiliği ve Abbasiler*, 292 vd.

⁶⁴ Konu bağlamında Me'mûn'un: "Allah'ın inayetiyle Emîrül-Mü'minîn'in verdiği bu karara kalpten rıza göstermenizi istiyorum. Emîr; dağılmış milleti birleştirmek, aranızda kanların akıtılmasını durdurmak, dağıldıktan sonra tekrar birleştirmek, böylece İslâm'ın gücünü tekrar toparlamak, düşmanına galip gelmek, hülâsa bütün işlerinizde doğru yolda olmanızı, Allah'ın izniyle uyumun sağlanması ve anlaşmazlığın ağından kurtarmak, şeytanın emellerinden uzaklaştırmak üzere Ali b. Mûsâ'yı veliaht olarak tayin etmiştir" şeklindeki ifadeleri Halife'nin tebaasını bir çatı altında toplamak istediğini göstermektedir. bk. Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî b. Maksûd Alî el-Meclisî, *Bihârü'l-envârî'l-câmi'a li-düreri ahbâri'l-'immeti'l-ethâr* (Beirut: Daru İhyau't-Turasi'l-'Arabiyye, 1403/1983), 149 vd.

⁶⁵ İsfahânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, thk. Seyyid Ahmed Sakar, 456 vd.

⁶⁶ Şeyh Sadûk, 'Uyûnü ahbâri'r-Rızâ, 263-265.

edilmektedir. Nitekim bu konu detaylı olarak ele alan Büyükkara, söz konusu iddiaların Ali b. Mûsa'nın ölümünde Halife'nin elinin olması ihtimalini destekleyecek niteliği taşımadığını öne sürmüştür. Diğer yandan veliahtlık kararına karşı çıkışlara değinmiş, ardından Halife'nin Bağdat halkının tepkisinden çekindiği için Ali b. Mûsa'yı kurban ettiği yönündeki spekülasyonların zayıf olduğunu aktarmıştır. Ardından Ali b. Mûsa'nın zehirlenme hadisesi gerçekten yaşandıysa bunun Halife'nin bilgisi dışında olduğunu öne sürerek bu olay ile Fazl b. Sehl'in ilişkili olabileceğini söylemiştir.⁶⁷

İddia edildiği gibi zehirlenme hadisesi gerçekleştiyse bunun Halife Me'mûn'un bilgisi dışında gerçekleştiği düşüncesine katılmakla birlikte söz konusu hadisede hanedan ehlinin bazılarının elinin olabileceği ihtimalini gözden ırak tutmamak gerektiği kanaatindeyiz.⁶⁸ Zira hanedan ve taraftarlarının, halife ile veliahtlık kararında baştan beri mutabık olmadıkları malumdur.⁶⁹ Bu çerçevede düşünüldüğünde Halife Me'mûn'un hanedanına yazdığı sitem içeren mektupta Ali b. Mûsa'nın veliahtlığı kararıyla ilgili açıklamalarına karşın, hanedanın ona karşı sert eleştirilerle⁷⁰ cevap vermesi,⁷¹ ayrıca Halife'yi kararından vazgeçirmeye çalışmaları⁷² dikkat çekicidir. Bütün bunlara rağmen Halife Me'mûn'un Hz. Ali'nin efdal oluşu meselesini devletin resmi politikası hale getirmesi⁷³ ve evlilik yoluyla iki hanedan bağına tekrar birleştirmeye çalışması⁷⁴ gibi dönemindeki birçok çabası,⁷⁵ konu bağlamında düşünüldüğünde onun inşa etmeye çalıştığı kucaklayıcı, birleştirici politikasının ipuçlarını vermektedir. Nitekim Me'mûn'un vasiyetinde dahi Alioğulları

⁶⁷ Geniş bilgi için bk. Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet Musa Kâzım İle Ali Rızâ Dönemi Şiiliği ve Abbasiler*, 350-371.

⁶⁸ Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet Musa Kâzım İle Ali Rızâ Dönemi Şiiliği ve Abbasiler*, 367.

⁶⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/549; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 293, 294; ayrıca Halife'nin Bağdat'a gelmesinden sonra hanedan fertlerinden bazılarının Halife'yi kararından vazgeçirmek üzere ikna çabalarının olduğu görülmektedir. bk. Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*. thk. Hamdi Demirtaş, 226; Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, 12 vd; ayrıca bk. Çınar, *Din Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 247-248.

⁷⁰ Mektubun metni için bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 1790 vd.

⁷¹ Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet Musa Kâzım İle Ali Rızâ Dönemi Şiiliği ve Abbasiler*, 364-365.

⁷² Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*. thk. Hamdi Demirtaş, 226; Mesut Can, *Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî-Fars Tesiri Fazl b. Sehl Örneği* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2016), 93; Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, 12 vd.

⁷³ Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb, *el-İkdü'l-ferîd* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1984), 5/359 vd; söz konusu meseledeki tutumu sebebiyle bazı araştırmacılar Halife'nin Zeydiyye mezhebine yaklaştığını düşünmektedir. bk. Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 54 vd; ancak bu minvalde düşünce olursak Halife Me'mûn'un veliaht seçtiği ismin, Zeydiyye mezhebinin Râfîzî olarak nitelediği gruba müntesip oluşu açıklanması gereken bir durum ortaya çıkarmaktadır. Râfîzîlik hakkında bk. Şehristânî, *Milel ve Nihal* çev. Mustafa Öz, 147 vd; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepler Tarihi*, 136-137.

⁷⁴ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 296, 303; Yakup Keskin, *İsnâ Aşeriyye İmamlarından Muhammed el-Cevâd, Ali b. Muhammed el-Hâdî, Hasan el-Askerî ve Muhammed el-Mehdî Dönemlerinde İmâmiyye Şîası* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 68, 75.

⁷⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 42; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Uyânü'l-ahbâr* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/175.

konusuna değinmesi⁷⁶ Halife'nin bu konudaki endişelerini ve iki hanedan arasındaki bağın mevcut durumunu göstermektedir. Öte yandan sonraki halife Mütevekkil zamanında bu bağın koparıldığı⁷⁷ hatırlanacak olursa, Me'mûn'un endişesinde haklı olduğu anlaşılır.

Halife Me'mûn döneminin önemli olaylarından birisi de *Halku'l-Kur'ân* meselesidir. Tarihte mihne olayı olarak geçen söz konusu uygulamanın Halife Me'mun tarafından başlatıldığı bilinmektedir.⁷⁸ Mihne hadisesi makalemizin sınırlarını aşacak genişlikte bir mesele olduğundan burada sadece konumuzla ilgili yönleri üzerinde durulacaktır. Öncelikle bu meselenin dayanağı ve gelenekteki yerini belirlemek uygun olacaktır. Tartışmalı olmakla birlikte Halife Me'mûn, dinin ona yüklediği yükümlülüklerin arasında gördüğü *emri bi'l-ma'rûf nehîy ani'l-münker* ilkesinden hareketle mihneyi başlatmış görünmektedir.⁷⁹ *Halku'l-Kur'ân* meselesinde Halife Me'mûn'un hedef aldığı kesim onun tabiriyle halkın *haşîye*'sidir.⁸⁰ Bununla birlikte *Halku'l-Kur'ân* konusunun mihne öncesinde ilim meclislerinin konularından birisi olduğu ve Halife tarafından İslam ulemasının müşahedesine sunulduğu görülmektedir.⁸¹ Ayrıca sosyal yapıya bakıldığında söz konusu grubun kimlikleri tartışmalı olmakla birlikte⁸² dinî konularda akıl yürütmeyi reddeden bir zihniyete sahip kişilerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla mihne olayına Halife'nin mektuplarından bakmak daha doğru olacaktır. Nitekim mektuplarından anlaşıldığı kadarıyla hadise, Me'mûn tarafından takip edilmekte ve muhatap alınan kitle hakkında Halife'nin yakinen bilgi sahibi olduğu ortaya çıkmaktadır.⁸³ Mektupta ismi

⁷⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/649-650.

⁷⁷ Halife Me'mûn'dan sonra Mütevekkil döneminde Me'mûn'un kızı Ümmü'l-Fazl'ın zehirlenerek öldürülmesi olayı dikkat çekicidir. Geniş bilgi için bk. Şeyhü'l Müfîd el-İmam Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân, *el-İrşâd fi mârifeti hüccaci'l-İlahi ale'l 'İbâd* (Beyrut: Müessesü Âli'l-Beyt Aleyhimü's-Selâm li İhyai't-Türas, 2008), 2/280; Ayrıca bk. Mustafa Öz, "Muhammed el-Cevâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/514-515.

⁷⁸ Remzi Tuncer, *İslâm Mezheplerine Göre Halku'l-Kur'ân Meselesi* (Selef-Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet Kelâmçıları) (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1986), 10.

⁷⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 1820 vd; Çınar, *Din Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 72, 78-86, 94.

⁸⁰ Halifenin söz konusu kitlenin özelliklerinden bahsederken onların tevhidden nasibini almamış ancak kendilerini Sünnet'e nispet eden, hak dinin temsilcileri ve cemaat ehli sanan ayrıca kendileri gibi düşünmeyenleri fırka ehli olmakla suçladıklarından söz ettiği görülmektedir. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 1820 vd.

⁸¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n nihâye*, 10/266-267; Hâtib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşar 'İvad Ma'rûf, 16/499; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 118.

⁸² Geniş bilgi için bk. Mahmut Yıldız, *Halku'l-Kur'ân Tartışmalarının Siyâsî, Sosyal ve İtikâdî Boyutları (Me'mûn Dönemi Örneği)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 14-16.

⁸³ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 1820 vd; Çınar, *Din Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 296.

zikredilen zatların çoğunlukla rivayet ehli ulema olduğu dikkat çekmektedir.⁸⁴ Yani Halife'nin dönem itibarıyla dinî konularda fazlaca kullanılan hadis rivayetlerini hedef aldığı ihtimal dahilindedir. Zira söz konusu dönemde düşünce serbestliğinin beraberinde gelen farklı inanç ve kültürlerin birikimlerinin rivayet yoluyla Müslüman halkın inancına nüfuz etmeye başladığından⁸⁵ bahsedilebilir. Bu yönüyle hadislerin bütününe karşı tutumunu tespit etmek zor olmakla birlikte Halife'nin, Resul'e ve hadis ilmine olan hassasiyetinden söz edilebilmektedir.⁸⁶ Nitekim Halife Me'mûn tarafından akaid konularında rivayetlerin delil olarak kullanılmasındaki yasaklama⁸⁷ girişimleri bunu destekler niteliktedir.

Bütün bunlarla birlikte Me'mûn'un mihne sırasında bazı muhaddisleri hedef almış olması tartışmalı konulardan birisi olagelmıştır. Kanaatimizce bu durum Me'mûn dönemi mihnesini diğerlerinden ayıran özelliklerden biridir.⁸⁸ Öte yandan hadis ehlinin bir kısmının, dönemin bazı ayaklanmalarıyla farklı yönlerden ilişkili olduğu görülmektedir.⁸⁹ Bu sebeple Halife'nin onlara karşı olumsuz tavır takındığı düşüncesi de ihtimaller arasındadır.

⁸⁴ Burada Sakallı'nın, Halife Me'mûn'un hadis ehline olan düşmanlığından veya onları sindirmek yahut baskı altında tutma amacıyla mihne yoluna başvurduğundan söz etmenin güç olduğu yönündeki yorumuna katılmaktayız. bk. Talat Sakallı, "Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri II", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1990), 115.

⁸⁵ Marshall G.S. Hodgson, *Mutlakiyetçilik Boy Veriyor, 750-813*. çev. Senai Demirci, *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, ed. Metin Karabaşoğlu (İstanbul: İz Yayıncılık, 1995), 1/260.

⁸⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/651-652; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/381, 8/486; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefa*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, 287 vd; Sakallı, "Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri I", 268 vd.

⁸⁷ Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Halku'l-Kur'ân beyne'l-Mu'tezile ve Ehli's-sünne*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, (Beyrut: Darü'l-Cîl, 1992), 20 vd.

⁸⁸ Me'mûn'un uyguladığı mihnenin ilk ve son olmadığı malumdur. Ancak söz konusu mihneyi diğerlerinden ayıran özelliğin iktidarın yani Halife Me'mûn'un hedef aldığı kitlenin farklı olmasıdır. Bu çerçevede bk. Çınar, *Din Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 252 vd.

⁸⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. eş-Şeyh Şuayb el-Arnâvut, 9/284, 10/228; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/415; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arkapları*, 45. Ayrıca her ne kadar tartışmalı olsa da Ahmed b. Hanbel özelinde nakledilen rivayetlerden hareketle onun Abbâsî iktidarının ilk dönemlerinde bazı isyanlarla ilişkisinin ardından Halife Mütevekil zamanına denk gelen süreçteki davranışları dikkat çekicidir. Hülâsa İbn Hanbel'in Me'mûn dönemindeki tutum ve tavırlarını Mütevekil zamanında görmek mümkün değildir. Zira onun, *Sünnetin Zaferi* olarak ilan edilen Halife Mütevekil döneminde, siyasal otoriteye başkaldırıcı teşvik konulu rivayetlerin eserinden çıkartılmasını istemesiyle otoriteyle uzlaşma yoluna girdiği görülmektedir. Dolayısıyla Ahmed b. Hanbel'in dönemin şartlarına göre eserine aldığı bazı rivayetleri çıkartma yönündeki girişimleri düşündürücüdür. Söz konusu rivayetler için bk. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsned el-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Adil Mürşid vd (Basım y.y: Müessesetü'r-Risale, 1421/2001), 13/381 vd; Mehmet Said Hatiboğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", *İslâmî Araştırmalar* 10/1,2,3,4 (1997), 9-10.

Alioğullarının önde gelenlerinin *Halku'l-Kur'ân* konusundaki düşüncelerinin olumsuz olduğu bilinmektedir.⁹⁰ Ancak onların söz konusu görüşleri ilmi tartışmalarda veya mihne olayı sırasında geliştirilmiş bir söylem değil aksine; önceki süreçlerde müntesiplerinin merakları sonucu ve Alioğullarının ulema kesiminin Kur'ân yorumlamalarından hareketle şekillendiği aktarılmaktadır.⁹¹ Bununla birlikte mihne olayı sırasında onların tavırları hakkında fazla bilgi bulunmamakta ve söz konusu dönemde Alioğullarının mihne sorgulamasına tabi tutulduğu hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu ise onların ve müntesiplerinin mihne sürecinde *Halku'l-Kur'ân* konusunu tasvip etmemekle birlikte sessiz kalmalarının göstergesidir. Öte yandan Alioğullarının ulema kesiminden bazılarının, rivayet ehli ulema sınıfının aksine dinî konularda genellikle Kur'ân ve Arap edebiyatından örneklerle yorumlar geliştirdikleri görülmektedir.⁹² Kanaatimizce bu nokta, söz konusu ulemanın mihne sürecindeki vaziyetinin temellerini oluşturmaktadır.

Sonuç

Halife Me'mûn'un hilafeti döneminde Alioğullarına yönelik alışılmış politikadan farklı bir siyaset güttüğü görülmektedir. Kanaatimize göre o bu yaklaşım biçiminde samimi ve ciddidir. Me'mûn'un hanedanına yazdığı Ali b. Mûsa'nın özelliklerinden bahseden ve veliahtlık konusundaki kararlılığını ortaya koyan ifadeleri ve iktidarı sürecinde yaptığı girişimler bunu doğrular niteliktedir. Diğer yandan Halife'nin Ali b. Mûsa'nın vefatından sonra kızını onun oğlu Muhammed el-Cevad ile evlendirerek iki aile arasındaki bağı yeniden ihdas etmesi, ayrıca vasiyetinde dahi onlara yer vermiş olması ve Fedek arazisini Alioğullarına iade etmesi onun bu konudaki kararlılığının ve samimiyetinin göstergelerindedir.

Halife Me'mûn, Alioğullarını kendisine yaklaştırma siyasetiyle halk arasında Alioğulları ve Ehl-i Beyt isimlerinin arkasına saklanarak karışıklık çıkarmayı amaçlayan kesimleri de etkisizleştirmiş görünmektedir. Halife'nin bununla Ehl-i Beyt müntesipleri ve halk arasında görünmez kahramanlar veya manevi liderler yaratılmasını engellediği, İslam dünyasını kaos ortamından sıyrarak tek lider etrafında birleşmesini sağlamaya çalıştığı düşünülebilir. Yine Halife'nin *efdaliyet*

⁹⁰ Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*, thk. Hüseyin Muhammed (Kahire: Darü'lEnsar, 1397/1976), 95; Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *el-İmâm Zeyd: Hayâtühû ve 'asruhû-ârâ'ühû ve fikhuh* (Kahire: Darü'l-Fikrî'l-'Arabî, 1465/2005), 498 vd; Şehristânî, *Milel ve Nihal*, çev. Mustafa Öz, 173 vd; Muhammed Aruçi, "Ressî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/587.

⁹¹ Çınar, *Din Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 190 vd.

⁹² Ebû Zehre, *el-İmâm Zeyd: Hayâtühû ve 'asruhû-ârâ'ühû ve fikhuh*, 497; Emîn, A'yânü's-Şî'a, 2/13-14; Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 162. 219.

konusunda Hz. Ali (r.a.)'nin üstünlüğü meselesini devletin resmi görüşü ilan etmesi, bazı müelliflerin ve araştırmacıların onun hakkında Şîa'ya meyilli bir halife olduğu ve Zeydiyye mezhebine yaklaştığı yönünde yorumlar yapmasına sebebiyet vermiştir. Ancak sadece bu husustan hareketle Me'mûn'un söz konusu mezhebe mensup olduğunu söylemek zordur. Eğer meseleye bu açıdan bakılırsa Halife'nin veliaht tercihini izah etmek bir hayli güçleşecektir. Zira Halife eğer Zeydiyye'ye meyilli ve siyasetinin temelini mezhebî aidiyet ve yakınlık gibi hususlar şekillendiriyor idiyse Me'mûn'un veliahtını Zeydiyye'nin içinden seçmesi veya en azından onların Rafizî olarak isimlendirdiği bir grubun müntesibi olan Ali b. Mûsa'yı veliaht seçmemesi gerektiği kanaatindeyiz.

Halife Me'mûn, geleneğin aksine aklî istidlâle önem vermekte, kararlarında ölçüp tartmakta, düşünür ve yenilikçi diyebileceğimiz bir kişilikle karşımıza çıkmaktadır. Bu ise onun geleneksel hilafet politikasından sapan bir halife olarak addedilmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla Alioğullarına karşı yürüttüğü politikada da benzer eleştirilere maruz kalmaktadır. Kanaatimizce bu, toplumun düşünce altyapısıyla ilgili bir sorundur ve Halife söz konusu girişimlerinde her ne kadar ciddi ve ihlaslı olsa da tebaasına bunu açıklamada yetersiz kalmış veya toplumun buna hazır olup olmadığını saptayamamış görünmektedir. Bunun sonucunda ise kendi güven ve itibarı zarar görmüş gibi durmaktadır. Durumun Ali b. Mûsa için de benzer olduğu görülmektedir. Onun isminin bu tartışmalara karışması, sonraki dönemlerde ilmî çevrelerce âlim kişiliğinin görmezden gelinmesine sebep olmuştur. Böylece geleneğin meşrû, güvenilir kabul ettiği ulema sınıfına girememiştir. Halbuki Ali b. Mûsa'nın ilmî kişiliği tarihî verilerle sabittir ve ilim öğrendiği çevreler de bellidir. Dolayısıyla bu durum mezhep tarafgirliğinin olumsuz etkileri ve sonuçlarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- “Abbâsîler Devri (Emin)”. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. ed. Kenan Seyithanoğlu. tsh. Hakkı Dursun Yıldız.14 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, ts.
- “Kuzey Afrika'da Kurulan Diğer Devletler”. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. ed. Kenan Seyithanoğlu. tsh. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Çağ Yayınları, ts.
- Akın, Murat. *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2013.
- Akoğlu, Muharrem. “Tarihsel Arka Plan Bağlamında Me'mûn Dönemi Abbasî Yönetiminin Ali Oğulları Politikaları”. *ERÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Ocak 2011), 55-74.
- Aruçi, Muhammed. “Ressî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/587-588. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Ay, Mahmut. *Mu'tezile ve Siyaset İlişkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.

- Aydınlı, Osman. "Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Marife Dergisi* 3/3 (Kış 2003), 27-54. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3343371>
- Azimli, Mehmet. "Ehl-i Beyt'in Kurduğu İlk Devlet; İdrisîler". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2003), 1-14.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark beyne'lfrak ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye* Beyrut: Darü'l-Afaki'l-Cedîde, 2. Basım, 1397/1977.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Daru Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Bozkurt, Nahide. *Mu'tezile'nin Altın Çağı Me'mûn Dönemi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ankara: DİB Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Büyükkara, Mehmet Ali. *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet Musa Kâzım İle Ali Rızâ Dönemi Şiiliği ve Abbasiler*. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010.
- Büyükkara, Mehmet Ali. *İmamet Mücadelesi ve Haşimoğulları*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999.
- Can, Mesut. *Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî-Fars Tesiri Fazl b. Sehl Örneği*. Konya: Çizgi Kitabevi, 1. Basım, 2016.
- Çınar, Bayram. *Din Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Daftary, Farhad "Sectarian and National Movements in Iran, Khurasan and Transoxania During Umayyad and Early Abbasid Times". The Institute of Ismaili Studies (Erişim 16 Ekim 2010). https://www.iis.ac.uk/media/cremr0w0/daftary_sectarian_national_movements-21965641.pdf
- Daftary, Farhad. "Emeviler Döneminde ve Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler". çev. Mehmet Atalan. *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2016), 139-157.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend. *el-Ahbârü't-tivâl*. thk. Abdülmün'im Amir. 1 Cilt. Kahire: Daru İhyai'l-Kütübi'l-'Arabî, 1380/1960.
- Doğan, Nagihan. "Erken Abbâsî Hilafetinde Bir Velihtlik Krizi: Şîî İmam Ali erRızâ'nın Veliht Tayin Edilişi ve Bağdat Muhalefeti". *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Belleten* 78/283 (Aralık 2014), 855- 879.
- Ebû Zehra, Muhammed b. Ahmed b. Mustafa. *İslâm'da İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*. çev. Sıbğatullah Kaya. Ankara: Anka Yayıncılık, ts.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *el-İmâm Zeyd: Hayâtühû ve 'asruhû-ârâ'ühû ve fikhuh*. Kahire: Darü'l-Fikrî'l-'Arabî, 1465/2005.
- Emîn, Ebû Muhammed el-Bâkir Muhsin b. Abdilkerîm b. Alî. *A'yânü's-Şî'a*. 11 Cilt. Beyrut: Daru't-Tarufe li'l-Matbuat, 1403/1983.
- Eser, Mithat. *Abbasilerin İlk Döneminde Seyyidler ve Şerifler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.

- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*. thk. Hüseyin Muhammed. Kahire: Darü'l-Ensar, 1397/1976.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*. çev. Mehmet Dalkılıç vd. Ömer Aydın. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.
- Fırlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Mezhepler Tarihi Kürsüsü, Doktora Tezi, 1972.
- Fırlalı, Ethem Ruhi. *İmâmiyye Şîası*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları. 2. Basım. 2008.
- Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Dönem Abbasi Toplumu*. çev. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.
- Güneş, Hasan Hüseyin. "Abdullah Me'mun ve Muhammed Emin'in Hilafet Mücadelesi". *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi* 2/2 (Kış 2015), 8-28.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziya el-Ömeri. Beyrut: Darü'l-Kalem, Müessesetü'r-Risale, 2. Basım, 1397/1977.
- Hatîb Bağdâdî. Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşar 'İvad Ma'rûf. Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1422/2001.
- Hatiboğlu, Mehmet Said. "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri". *İslâmî Araştırmalar* 10/1,2,3,4 (1997), 1-29.
- Hodgson, Marshall G.S. *Mutlakîyetçilik Boy Veriyor, 750-813*. çev. Senai Demirci. *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*. ed. Metin Karabaşoğlu. 1/233-271. İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- Işık, Kemal. *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr. *Câmi'u beyânî'l-ilm ve fazlihî ve mâ yenbağî fî rivâyetihî ve hamlihî*. thk. Ebi'lEşbal ez-Züheyri. 2 Cilt. Suûdî: Daru İbnü'l-Cevzî, 1414/1994.
- İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb. *el-İkdü'l-ferîd*. 8 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1984.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Lisânü'l-Mîzân*. thk. Dasiretü'l-Ma'rûf en-Nizâmiyye. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî, 2. Basım, 1390/1971.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsned el-İmam Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnâvut, Adil Mürşid vd Basım y.y: Müessesetü'r-Risale, 1421/2001.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbârü'l-hulefâ*. 2 Cilt. Beyrut: Kitabü's-Sekâfiye, 3. Basım, 1417/1997.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 15 Cilt. Basım y.y: Daru'l-Fikir, 1986.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdillâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Uyûnü'l-ahbâr*. 4 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.

- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. nşr. Muhammed Emin el-Hancı. I Cilt. Mısır: Mektebetü'l-Hancı, 1349/1931.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir 'Ita Mustafa Abdülkadir 'Ita. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1412/1992.
- İbnü'l-Esîr. Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri. Beyrut-Lübnan: Darü'l-Kütübi'l-'Arabî, 1. Basım, 1417/1997.
- İbnü'l-Esîr. Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed. *İslâm Tarihi İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-târîh Tercümesi*. çev. Abdullah Köşe. vd. Beşir Eryrsoy vd. Abdülkerim Özeydin vd. Zülfikar Tüccar vd. Ahmet Ağırakça vd. Yunus Apaydın. 12 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yaya. *el-Münye ve'l-emel fi şerhi'l-Milel ve'n-nihal*, thk. Tuman Arnold. Hind: Dairetü'l-Me'arifi'n-Nizâmiyye, 1316/1899.
- İsfahânî, Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed. *Mekâtülü't-Tâlibiyyîn*. thk. Seyyid Ahmed Sakar. Beyrut: Darü'l-Mârife, ts.
- Karaman, Hayreddin. *Hadise Dair İlimler ve Hadis Usulü*. İstanbul: Feyiz Yayınları, 1967.
- Keskin, Yakup. *İsnâ Aşeriyye İmamlarından Muhammed el-Cevâd, Ali b. Muhammed el-Hâdî, Hasan el-Askerî ve Muhammed el-Mehdî Dönemlerinde İmâmiyye Şîası*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Ali er-Rızâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/436- 438. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Kummî, Şeyh Abbas *Muntehâü'l-âmâl fi tevârîhi'n-nebiyyi ve'l-âl*. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Mustafa el-Âlemiyye, 3. Basım, 1432/2011.
- Kutlu, Sönmez. "Mürchie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2002/1 (2002), 168-210.
- Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir. *el-Bed' ve't-târîh*. 6 Cilt. Bûrsaid: Mektebetü'sSekafeti'd-Diniye, ts.
- Meclisî, Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî b. Maksûd Alî el-Meclisî, *Bihârü'l-envârî'l-câmi'a li-düreri ahbâri'l-eimmeti'l-ethâr*. 110 Cilt. Beyrut: Daru İhyau't-Turasi'l-'Arabiyye, 1403/1983.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî. *Mürücü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*. thk. Esad Dağır 4 Cilt. Kum: Darü'l-Hicret, 1409/1988.
- Nevbahtî, Ebû Muhammed el-Hasen b. Mûsâ b. el-Hasen b. Muhammed. *Kitabu Fıraku's-Şîa*. nşr. Abdülmünîm el-Hafni. Basım y.y: Daru'r-Reşâd, 1412/1992.
- Öz, Mustafa. "Muhammed el-Cevâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/514-515. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

- Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepler Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Basım, 2014.
- Özafşar, Mehmet Emin. *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka planı*. Ankara: Otto Yayınları, 199.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Halku'l-Kur'ân beyne'l-Mu'tezile ve Ehli's-sünne*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ. Beyrut: Darü'l-Cîl, 1413/1992.
- Sakallı, Talat. "Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri I". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989), 245-270.
- Sakallı, Talat. "Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri II". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1990), 113-130.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet. *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 6. Basım, 2013.
- Saymerî, Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Alî b. Muhammed. *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*. Beyrut: 'Alemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1405/1985.
- Seyyid, Eymen Fuad. "Fâtımîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/237- 249. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir Celalüddin. *Târîhu'l-Hulefa*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. 1 Cilt. Mısır: Matba'tu's-sa'de, 1371/1952.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir Celalüddîn. *Târîhu'l-Hulefa*. thk. Hamdi Demirtaş. 1 Cilt. Mektebetü Nizar Mustafa el-Baz, 1. Basım, 1425/2004.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekir. *el-Milel ve'n-nihal*. 3 Cilt. Basım y. y: Müessesetü'l-Halebî, ts.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekir. *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 4. Basım, 2017.
- Şeyh Müfîd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân. *el-İrşâd fi mârifeti huceci'llahi ale'l 'İbâd*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü Âli'l-Beyt Aleyhimü's-Selâm li İhyai't-Türas, 2008.
- Şeyh Sadûk, Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Bâbaveyh el-Kummî. *Uyûnü ahbâri'r-Rızâ*. 2 Cilt. Kum: İntişârâtü'ş-Şerîf er-Rızâ, 1378/1958.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-evsat*. thk. Târik b. İvazullah b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseyinî. 10 Cilt. Kahire: Darü'l-Haremeyn, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. Ürdün: Beytü'l-Efkari'd-Düveliye, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Târîhu'r-Rasûl ve'l-müluk ve siletu Târîhu't-Taberî*. 11 Cilt. Beyrut: Daru't-Turas, 2. Basım, 1387/1967.
- Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf. *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. 16 Cilt. Mısır: Darü'l-Kütüb, ts.

- Tan, Muzaffer. *İsmailiyye'nin Teşekkül Süreci*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Tuncer, Remzi. *İslâm Mezheplerine Göre Halku'l-Kur'ân Meselesi (Selef-Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet Kelâmçıları)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1986.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ. *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*. thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî. 4 Cilt. Beyrut: Darü'l-Mektebeti'l-İlmiye, 1404/1984.
- Ümit, Mehmet. "Mihne Sürecinde Hanefîler". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (Haziran 2010), 101-130.
- Ümit, Mehmet. *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Vekî', Ebû Bekir Muhammed b. Halef b. Hayyân ed-Dabbî. *Ahbârü'l-kudât*. thk. Abdülaziz Mustafa el-Merâğî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1366/1947.
- Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. thk. Abdülemir Muhenna. Beyrut: Şirketü'l-Ulema li'l-Matbuât, 1431/2010.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Daru Sadr, 2. Basım, 1995.
- Yıldız, Mahmut. *Halku'l-Kur'ân Tartışmalarının Siyâsî, Sosyal ve İtikâdî Boyutları (Me'mûn Dönemi Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 23. Basım, 2015.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. 18 Cilt. Kahire: Darü'l-Hadis, 1427/2006.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. eş-Şeyh Şuayb el-Arnâvut. Basım y.y: Müessesetü'r-Risale, 3. Basım, 1405/1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tezkiretü'l-Huffaz*. 4 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 748/1348.